

аспірант
Інституту Івана Франка
Національної академії наук України

ДОСЛІДЖЕННЯ МАСКУЛІННОСТІ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ: ІСТОРІЯ, ТЕРМІНОЛОГІЯ, ПРОБЛЕМАТИКА

Постановка проблеми. Комплексне вивчення гендерної проблематики у літературознавстві розпочалось із 80-х років ХХ ст., основою для нього стали феміністична критика, філософські концепції постструктуралізму та деконструктивізму, психоаналізу та екзистенціалізму. Дві школи феміністичної критики – французька (Ю. Крістева, Л. Іригаре, Е. Сіксу) та американська (Е. Шовалтер, А. Колодни, С. Губар, С. Гілберт) розробили різні варіанти гендерного аналізу літератури, ставлячи акцент на філософсько-теоретичні (французька школа) та поетико-історичні (американська школа) аспекти дослідження. На основі концепцій цих двох шкіл, їхньої методології і термінології виокремились гендерні студії, які розширили проблемне коло питань за рахунок дослідження маскулінності, «адже лише повне співвідношення статевих стосунків, вчинків та форм діяльності допоможе пізнати гендерну систему суспільства» [1, с. 26]. Відповідно представники гендерних студій у літературознавстві повинні враховувати, окрім жіночого, також і специфіку чоловічого письма та художнього моделювання маскулінних образів, тяжіючи до дослідницької різноаспектності. Відтак актуальність статті полягає в аналізі гендерних студій у літературознавстві з акцентом на вивченні специфіки функціонування у художньому творі дискурсу маскулінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маскулінні студії найбільше поширені в американському літературознавстві. Причому увагу науковців привертають не лише американська та англійська літератури, багато праць присвячено вивченню маскулінності у літературах Росії, Франції, країн Сходу. Спектр порушуваних проблем також надзвичайно різноманітний: від аналізу чоловічих емоцій до маскулінних міфів та змінних маскулінних образів у літературі різних епох. Помітно виділяється своєю тематикою та її ґрунтовним висвітленням книжка Дженіфер Вот «Маскулінність та емоції у новітній англійській літературі» [2]. Авторка сфокусувала свою увагу на літературній репрезентації чоловіків різних соціальних класів у момент, коли ті виявляють сильні емоції, зокрема проливають сльози. На прикладі англійської літератури Нового часу Дж. Вот показала, як культурні чинники змінювали реєстр дозволених для чоловіків емоцій, починаючи від образів жорстокого воїна – і до дворянина та джентльмена. На вивченні маскулінних образів британської літератури (Беовульф, Гамлет, Зелений Лицар) ґрунтується праця Девіда Роузена «Мінливі уявлення маскулінності» [3]. Розен показує, що намагання персонажів вирішити протиріччя між маскулінними ідеалами та їхнім власним досвідом зазнають невдачі, що, зазвичай, становить основу конфлікту твору.

Гендерні студії в українському літературознавстві – нова дослідницька галузь, яка сформувалася на початку 90-х років минулого століття завдяки інтересу таких дослідниць, як Соломія Павличко, Ніла Зборовська, Тамара Гундорова, Віра Агеева та ін. до ідей феміністичної критики. Названі літературознавці своєю діяльністю розширили методологічне й історичне поле аналізу тексту, адже завдяки їхнім публікаціям в українській науці про літературу актуалізувалися імена жінок-письменниць, зростає увага до особливостей жіночого письма та його рецепції. Хоча ґрунт для подальшого дослідження гендерних питань у літературі заклав ще Іван Франко в другій половині ХІХ ст., звернувши увагу на проблеми фемінізму, емансипації та жіночого письма у своїх розвідках «Жіноча неволя в руських піснях народних», «Задачі і метод історії літератури», «З останніх десятиліть ХІХ віку».

Попри уже тривалу традицію вітчизняних гендерних досліджень, відома польська дослідниця в галузі україністики Агнешка Матусяк слушно зауважує, що «проблема маскулінного дискурсу в українському літературознавстві перебуває на марґінесі, дослідникові необхідно відкривати те, про що в західній, російській і частково польській літературі вже давно написано» [4, с. 12]. Намагаючись «вписати» маскулінність в українське літературознавство, А. Матусяк видала колективну монографію під назвою «Перехресні стежки українського маскулінного дискурсу: Культура й література ХІХ–ХХІ століть», у якій різносторонньо висвітлено історичні трансформації суспільних норм та стереотипів, пов'язаних із уявленнями про маскулінність, проаналізовано специфіку українських маскулінностей та їхню трансформацію, образну модифікацію в літературі від кінця ХІХ і до ХХІ ст. Важливим для дослідження маскулінного дискурсу в літературі також є збірник статей «Чоловік і маскулінність у площині тексту» (Бердянськ, 2014) [5, с. 283]. У збірнику вміщено статті як молодих науковців, так і знаних дослідниць гендеру з України, Росії та Білорусі, в яких порушено поліаспектну проблематику щодо маскулінних репрезентацій у пострадянській та сучасній літературах.

Мета статті – розширити діапазон літературознавчих досліджень, застосувавши принципи гендерного аналізу до репрезентованих у художній творчості чоловічих ідентичностей. Таке розширення дослідницьких обріїв потребує термінологічного, дефінітивного, концептуально проблемного узгодження та уніфікації.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. Термінологічний апарат гендерного літературознавства доволі строкатий, адже більшість термінів (гендер, маскулінність, гендерні стереотипи, гендерна ідентичність, гендерна роль, гендерлект, маскулінний образ, маскулінний тип) є міждисциплінарними, тому їхнє визначення залежить від того, у контексті якої науки вони вживаються. Зокрема це стосується й

терміну «гендер», який розуміють одночасно як процес і як систему, компонентами якої є гендерні стереотипи, гендерні норми, гендерні ролі та гендерна ідентичність. Для літературознавства важливим є постструктуралістське розуміння гендеру як «культурної метафори статі».

Один із центральних концептів гендерних студій – «маскулінність» – і досі не має усталеного визначення. Кожен дослідник трактує це поняття у ширшому чи вужчому контексті, наголошує на актуальності різних аспектів його розуміння. Маскулінність розглядають і як норму («правильний чоловік»), і як очікування, яким він повинен бути, і як загальне поняття чоловічого етосу. Якщо ж узагальнити, маскулінність варто розуміти як один із елементів культури, сукупність психофізіологічних та поведінкових ознак, які приписують чоловікам, та які є змінними залежно від територіального та часового контексту.

Розуміння маскулінності пов'язане з поняттями гендерної ідентичності та гендерної ролі. «Гендерна ідентичність – це переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією)» [6, с. 134]. Простіше кажучи, гендерна роль (маскулінна та фемінна) – це соціально репрезентована й усвідомлена гендерна ідентичність індивіда. Говорячи про гендерні ідентичності та ролі у літературі, ми, насамперед, звертаємо увагу на ідентичність автора, на те, з яким гендерним комплексом практик він себе ототожнює, та чи впливає ця самототожність на його письмо. Адже відомо, що статева належність не обов'язково детермінує манеру письма. Так, у жінок-письменниць нерідко можна простежити чоловічий тип творчості і навпаки.

Небажання виконувати суворо регламентовані гендерні ролі – проблема, порушувана у багатьох творах, передусім тих, де протагоністкою є жінка-емансипантка, яка бажає позбутися застарілих патріархальних шаблонів поведінки. Проте й персонажі-чоловіки нерідко перебувають у конфлікті із самими собою, спричиненим кризою ідентичності, невідповідністю вимогам маскулінної ролі чи радше стереотипам маскулінності – спрощеним, стійким, емоційно забарвленим образам поведінки й рис характеру чоловіків [7, с. 85].

Тому вивчення маскулінних образів у літературі нерозривно пов'язане із аналізом гендерних стереотипів, за допомогою яких чи уникаючи яких, автор творить ці образи. І саме на основі художніх текстів можна визначити стереотипні уявлення маскулінності та їхню трансформацію впродовж тривалого історичного періоду, в ту чи ту епоху.

Маскулінний образ у художньому творі репрезентує чоловічу гендерну роль, яку автор приписує персонажу, застосовуючи засоби художнього психологізму та поетики характеротворення; ця роль реалізується у системі інтерперсональних взаємин, контактів із соціумом, культурних впливів, у внутрішніх виявах особистості. Маскулінні образи розглядаємо як соціокультурні конструкти, що постійно зазнають змін.

Якщо маскулінний персонаж уособлює певну гендерну групу, яку вирізняють спільні, типові для багатьох її представників риси відповідного соціального прошарку, його можна назвати маскулінним типом. Тип у літературі – це образ-персонаж, який концентрує в собі риси характеру, спосіб мислення, світоглядні орієнтації певної групи людей або нації, залишаючись яскраво індивідуальним, неповторним [8, с. 670]. Маскулінний тип у літературі вирізняється набором характерних аксіологічних настанов, поведінкових та психологічних ознак, які об'єднують чоловічих персонажів одного чи кількох авторів, певного літературного напрямку та епохи. Як приклад, можна назвати типи «нового чоловіка», «альфонса», «бунтівника», «лицаря» та ін.

Оскільки в художньому творі персонажі різної статі наділені унікальними мовними кодами, що відображають психологічну та соціальну зумовленість гендеру, виникає необхідність з'ясувати стратегії і тактики мовленнєвої поведінки чоловічих персонажів, які творять маскулінний дискурс тексту. Влучним терміном, який характеризує гендерну дискурсивну практику є гендерлект (запропонувала Дебора Таннен) – передбачуваний постійний набір ознак жіночої та чоловічої мови, правила, стратегії та тактики мовної поведінки чоловіків і жінок у різноманітних комунікативних ситуаціях у контексті тієї чи тієї культури [9, с. 73]. Також аналізу підлягають способи маскулінного наративу, які співвідносяться з фігурами мандрівника, воїна, коханця, патріарха, поета, мудреця, захисника та ін. Ідеться про визначений набір мовленнєвих конструкцій та засобів саморепрезентації, а також про загальну світоглядну систему, відображену в структурі оповіді, що сукупно створюють впізнаваний наративний шаблон. При цьому нарація може бути першо- і третьоособовою, незважаючи на те, чи є наратор одним із персонажів.

Французький соціальний філософ П'єр Бурдьє ввів у дослідження гендеру кілька важливих понять. Зокрема, запропонував вживати термін «габітус» на позначення соціального досвіду особи, втіленого в її фізичній оболонці. За словами Бурдьє, «соціальний світ поводиться з тілом так, як ми з якимось запам'ятовувальним пристроєм: він записує на тілі фундаментальні категорії бачення світу» [10, с. 304]. Це твердження філософ проілюстрував прикладом чоловіка-аристократа, чие «становище» зобов'язує його не лише до певних норм соціокультурної поведінки, а й до вироблення «певного набору диспозицій, які сприймаються як природні (посадка голови, постава, хода, так званий аристократичний етос)» [10, с. 309]. Тобто Бурдьє доводить, що соціальні приписи та канони впливають на моделі мислення та поведінки і, наче скульптор, виточують нашу фізичну оболонку, відкладаються у її «пам'яті». Схожі міркування висловила й Соломія Павличко у своєму есеї «Роздуми про вуса, навіяні одним оповіданням Олекси Стороженка». Дослідниця наводить влучні спостереження про те, що вуса літературних героїв – знак, який, крім усього іншого, є ще й певним сексуальним символом, натяком на «справжність» чоловіка, його здатність до любові і вміння любити [11, с. 467]. Тому одним із обов'язкових критеріїв дослідження маскулінності у літературі є аналіз поетикальних засобів передачі чоловічої тілесності та її рецепції.

Адже наявність фізичної сили, розвинутої мускулатури, щільного волосяного покриву є соматичними маркерами, які асоціюються зі стереотипним розумінням маскулінності, так само як і наявність влади та домінуючого становища в суспільстві. Тому втрата потенції чи фізична слабкість стає для чоловіка проблемою, рівноцінною втраті суспільної значущості. Ба більше, шляхетні риси чоловіка у літературі часто співвідносяться з його красивою зовнішністю, пишними вусами, густим чубом, високим зростом, широкими плечима і, навпаки, дріб'язковість, нищість та відсутність моральних чеснот корелюють із дрібними рисами обличчя, низьким зростом, миршавістю й непоказністю. Отже, важливо простежити цей взаємозв'язок чи його зумисне заперечення автором, щоб побачити, як стереотипні, шаблонні або ж навпаки – новаторські описово-візуальні характеристики функціонують у різних художніх текстах і як через них реціпіюється маскулінність персонажів.

Архетипи, культурні та національні символи, що співвідносяться з чоловічим началом, також є невід'ємними атрибутами характеротворення маскулінних персонажів. На основі повторюваних у багатьох творах одного автора символів та порівнянь можна скласти своєрідну порівняльну шкалу рис маскулінних та антимаскулінних рис, які є репрезентативними щодо особи автора та його соціокультурного середовища. Крім того, вони засвідчують тяглість традиції, відповідно до якої в художніх творах різного періоду однієї національної літератури можуть повторюватись цілі асоціативні ряди на означення маскулінності.

Важливо також залучати психоаналіз, який допомагає зрозуміти механізми вияву гендерної ідентичності автора у світі його текстів. До того ж гендерні ролі персонажів у багатьох випадках співвідносяться з певними архетипами – стійкими мотивами, типовими діями, які повторюються від твору до твору. На підставі цього дослідники Роберт Мур та Дуглас Джилет виділяють чотири основних архетипи зрілої маскулінності: Воїн, Король, Маг та Коханець. Ця класифікація, за словами авторів, допомагає краще проникнути у чоловічу психологію, зрозуміти логіку їхніх учинків, адже вони зумовлені не лише суспільними чинниками, але й особистісними, зокрема інстинктами [12, с. 8]. Такі архетипи присутні й у літературі, деякі з них, як певні маскулінні еталони, навіть стали для реальних чоловіків зразками для наслідування. Так, зокрема, було з персонажами Джакомо Казановою та Вергером, чия архетипна сутність Коханця спонукала тисячі чоловіків до вираження через ці архетипні концепти власної чуттєвості, пріоритету інтимно-особистого над суспільним. У часи війни в літературі актуалізується архетип Воїна, адже героїчні персонажі повинні показати чоловікам готовність іти на смерть заради перемоги своєї нації.

Архетипну основу мають і маскулінні ритуали, тобто повторювані, традиційно внормовані дії, які допомагають чоловікам соціально інтегруватися та утвердитися в «ролі чоловіка». Серед цих ритуалів поширеними є так звані ритуали переходу, які Арнольд ван Геннеп означає як «послідовність церемоній, що супроводжують перехід з одного стану в інший, з одного світу (космічного або громадського) – в інший» [13, с. 15]. Сюди автор відносить обряд ініціації, пройшовши який, хлопець стає дорослим чоловіком, відтак – шлюб, народження дітей, розлучення, смерть. У літературі ритуали ініціації найчастіше поширені в казках, міфах та легендах, де юнак повинен перемогти звіра, врятувати принцесу і таким чином перейти з одного соціального стану в інший. Також ван Геннеп виділив три фази, з яких зазвичай складаються ритуали переходу:

- 1) прелімінарна – вилучення, або сепарація особи;
- 2) лімінарна – маргіналізація, перехід;
- 3) постлімінарна – інтеграція [13, с. 15].

Проходження цих фаз для літературного персонажа зазвичай означає перевтілення, переродження, або просто дорослішання, при цьому суспільство визнає його громадянином, гідним титулу «справжнього чоловіка». Війна, полювання, мандрі та спорт – найпоширеніші чоловічі ритуали, які у різних варіаціях присутні в житті кожного з них та складають сюжетну основу чималої кількості художніх творів. Мета цих ритуалів – розвинути у чоловіків такі маскулінні риси, як змагальність, витривалість, лідерство, моральна стійкість. Проте повернення героя з мандрів або війни після довгої відсутності може мати два варіанти впливу на його подальше життя. У першому випадку він повертається загартованим важкими випробуваннями, однак до кінця життя ідентифікує себе з воїном чи мандрівником, йому важко надалі вести осілий спосіб життя, тому він шукає пригод та яскравих подій, аби проявити свою активність. Інший варіант розвитку – чоловік повертається абсолютно виснаженим по довгих роках відсутності, своє життя вважає змарнованим, а себе – зламаним, відкинутим суспільством. Особиста криза, як і в попередньому випадку, пов'язана також із намаганням адаптуватись до нових реалій, реалізувати себе в іншій суспільній ролі.

Враховуючи напрацювання представників гендерної і феміністичної критики України та закордоння, а також беручи до уваги філософські, соціологічні та психологічні дослідження гендеру, виділяємо такі критерії аналізу маскулінності у літературі:

- 1) особливості відтворення парадигми маскулінності (стереотипи, шаблонні описові структури, маскулінність у жіночій рецепції);
- 2) дослідження маскулінної ідентичності (саморепрезентація, гендерна соціалізація, гендерна трансгресія);
- 3) маскулінні архетипи, міфи й ритуали в літературі;
- 4) ігри з маскулінністю в літературі (образи денді, гомосексуальні потяги, перевдягання);
- 5) художнє відтворення взаємозв'язку «чоловік та влада» (влада у соціумі, влада над жінкою);
- 6) міжособистісні взаємини у творі: чоловік – чоловік, чоловік – жінка;
- 7) комунікативна репрезентація маскулінності (мовленнєві тактики і стратегії, маскулінні форми нарративу);
- 8) візуалізація та рецепція чоловічого тіла (поетика та символіка).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Гендерний аналіз, зміщуючи акценти на індивідуально-психологічну проблематику, враховуючи часто не визнані суспільством чи панівною патріархальною ідеологією погляди, дає змогу відчитувати різні рівні художнього тексту, враховувати різні ціннісні орієнтації [14, с. 424]. Тому дослідження маскулінності та фемінності у літературі є новою інтерпретаційною стратегією, яка дає змогу проаналізувати ті проблеми, які класичне літературознавство не розглядало взагалі. Маскулінні студії пропонують оновлений комплекс дослідницьких стратегій стосовно канонічних літературних текстів чоловічого авторства. Тому вивчення маскуліного дискурсу вимагає перепрочитання передусім класики з метою виявлення проблемних питань у відтворенні чоловічого досвіду як унікального, а не загальнолюдського.

Література:

1. Агеева В. Гендерна літературна теорія і критика / В. Агеева // Основи теорії гендеру : Навчальний посібник. – Київ : К.І.С., 2004. – 536 с.
2. Бажан О. Феміністична та гендерна критика як різновид новітнього літературознавства / О. Бажан // Літературознавчі студії. – 2012. – № 35. – С. 21–28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2012_35/021_028.pdf.
3. Бурдые П. Мужское господство / Пьер Бурдые // Социальное пространство : поля и практики. – СПб : Алетея, 2005. – 576 с.
4. Воронцов Д.В. Гендерная социализация // Гендерная психология: хрестоматия / сост. Е.Е. Ли. – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – С. 83–87 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ellib.library.isu.ru/docs/psycholog/p1824_B10_9229.pdf.
5. Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / А. ван Геннеп. – М. : «Восточная литература», 1999. – 198 с.
6. Горноста́й П.П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності // Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 132–155.
7. Жукова И.Н. Словарь терминов межкультурной коммуникации / И.Н. Жукова, М.Г. Лебедько, З.Г. Прошина, Н.Г. Юзефович. – М. : Флинта : Наука, 2012. – 632 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів, В.І. Теремко. – 2-ге вид., випр., доповн. – Київ : Академія, 2007. – 752 с.
9. Павличко С. Роздуми про вуса, нав'яні одним оповіданням Олекси Стороженка /Соломія Павличко // Теорія літератури. – Київ : Основи, 2002. – 679 с.
10. Перехресні стежки українського маскуліного дискурсу: Культура й література XIX– XXI століть / за ред. А. Матусяк. – Київ: Laugus, 2014. – 367 с.
11. Чоловік і маскулінність у площині тексту: зб. наук. ст. / за ред. М. Варикаші. – Бердянськ, 2014. – 283 с.
12. Moore, R., Gillette, D. King, Warrior, Magician, Lover : Rediscovering the Archetypes of the Mature Masculine / R. Moore, D. Gillette. – Harper, San Francisco, 1990. – 159 p.
13. Rosen, David. The Changing Fictions of Masculinity / David Rosen. – University of Illinois Press, 1993. – 236 p.
14. Vaught, Jennifer C. Masculinity and Emotion in Early Modern English Literature [Women and Gender in the Early Modern World] / Jennifer C. Vaught. – Aldershot, Ashgate, 2008. – 244 p.

Анотація

К. ШМЕГА. ДОСЛІДЖЕННЯ МАСКУЛІННОСТІ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ: ІСТОРІЯ, ТЕРМІНОЛОГІЯ, ПРОБЛЕМАТИКА

У статті зосереджено увагу на формуванні та концептуалізації гендерних студій у літературознавстві з акцентом на вивченні дискурсу маскулінності. Проаналізовано термінологію та проблематику маскуліних студій у широкому міждисциплінарному контексті. Виявлено актуальні для сучасного українського літературознавства стратегії дослідження, серед яких – аналіз репрезентованих у творі маскуліних ідентичностей та гендерних стереотипів.

Ключові слова: гендерні студії, дискурс маскулінності, ідентичність, поетика, стереотип.

Аннотация

К. ШМЕГА. ИССЛЕДОВАНИЕ МАСКУЛИННОСТИ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ: ИСТОРИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЯ, ПРОБЛЕМАТИКА

В статье сосредоточено внимание на формировании и концептуализации гендерных исследований в литературоведении с акцентом на изучении дискурса маскулинности. Проанализировано терминологию и проблематику маскулинных исследований в широком междисциплинарном контексте. Выявлено актуальные для современного украинского литературоведения стратегии исследования, среди которых – анализ представленных в произведении маскулинных идентичностей и гендерных стереотипов.

Ключевые слова: гендерные исследования, дискурс маскулинности, идентичность, поэтика, стереотип.

Summary

**K. SHMEHA. MASCULINITY STUDIES IN LITERARY CRITICISM:
HISTORY, TERMINOLOGY, PROBLEMS**

The article focuses on the formation and conceptualization of gender studies in literary criticism with a focus on the study of masculinity discourse. Analysed the terminology and issues of masculine studies in a broad interdisciplinary context. Discovered topical for the modern Ukrainian literature research strategies among them – the analysis of masculine identities and gender stereotypes represented in a fiction.

Key words: gender studies, discourse of masculinity, identity, poetics, stereotype.